

Дмитро Гордієнко

РЮРИКОВИЧІ ЧИ ВОЛОДИМИРОВИЧІ?

Династичний підхід у дослідженні політичної історії середньовіччя, у тому числі українського, й на сьогодні зберігає свої панівні положення. При цьому щодо українського середньовіччя продовжують домінувати саме історіографічні конструкти, що не завжди відповідають інформації середньовічних пам'яток. Так, жоден літопис не називає династію Рюриковичами, а більш локально, – Ольговичі, Мономаховичі, Ростиславичі, Романовичі тощо¹. Так само й у правових суперечках щодо першості влади певного князя, останні у своїй генеалогії найдалі покликаються на Ярослава I. Наприклад, під роком 1128 Лаврентівський літопис відмічає, що “мечь взимають Роговоложи внуци противу Юрославлим внуком”².

Однак, і на сьогодні в історіографії, у тому числі українській, продовжує домінувати окреслення правлячої династії як Рюриковичі³, при тому, що генеалогічна схема від Рюрика активно починає розроблятися лише у публіцистиці московської держави XV–XVI ст.⁴, особливо активно за Івана IV Грозного⁵, коли вона трансформувалась у “Сказання про князів Володимирських”, за яким генеалогія прашура московських князів Рюрика виводилась від імператора Августа через легендарного Пруса⁶. Серед іншого, “Сказання” мало

¹ Пор.: А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники* (Москва, Индрик 2006) 32.

² *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ), т. I: *Лаврентьевская летопись* (Москва, Языки русской культуры), стб. 301.

³ Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти* (Біла Церква 2006) 195 sq.; Е. В. Пчелов, *Рюриковичи. История династии* (Москва 2018).

⁴ В. Я. Петрухин, ‘Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии’ в *Норна у истоков судьбы. Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*, под ред. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой, С. Л. Никольского, В. Я. Петрухина (Москва, Индрик 2001) 297–303; Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*, под ред. Г. В. Глазыриной и Т. Н. Джаксон (Москва, Русский фонд содействия образованию и науке 2011) 236, прим. 88.

⁵ В. Я. Петрухин, *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры* (Москва, ФОРУМ; Неолит 2013) 12, 16.

⁶ Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях Владимирских* (Москва; Ленинград 1955) 162 sq.

легітимізувати анексію Новгороду Москвою, однак швидка зміна династії не дала змоги закріпити цю генеалогію в історико-суспільній думці тодішнього Московського царства.

За політичним конструктором пішла й наукова історіографія. Так, Байєр – перший російський академік буквально сприйняв легенду про покликання варягів з її головним героєм Рюриком. Тим самим саме Байєр і став основоположником так званого норманізму. Буквально розумів літопис і Шльоцер, який розвинув теорію Байєра, однак табір опонентів, хоча і не вирізнявся науково, проте мав політичний ресурс, різко не сприйняв цю ідею, за висловом М. Ломоносова, не патріотичну⁷. Останній добився заборони і знищення “Нестора” Шльоцера, який у Російській імперії був опублікований лише за чверть століття згодом, у 1808 р.⁸, після виходу німецького видання (Göttingen 1802–1805, Teile 1–4). По тому М. Ломоносов такими ж методами політичних доносів розправився з іншим “непатріотичним” істориком Міллером, зайнявши місце придворного історіографа⁹. Й попри те, що навіть російський же історик С. Соловйов наголошував на “замовному”, “офіційному” характері праць самого М. Ломоносова¹⁰, саме політичні схеми домінують і в так званій академічній російській медієвістиці. Остаточно ж “освячує” окреслення династії як Рюриковичі Єкатерина II у складеному за її наказом “Родословнику князів великих і удільних роду Рюрика”¹¹.

Відтак офіційний російський історіограф Н. Карамзін реанімує схему Байєра-Шльоцера, і у своїй генеалогічній схемі виводить руську/російську династію саме від Рюрика, відповідно й чітко окреслює її як Рюриковичі. Для Карамзіна “история – предмет деяния великодушных царей”, а заснував “монархию российскую” Рюрик, відтак історіограф визначає й перший період “російської” історії від Рюрика до Івана III¹². Схема “Історії государства російського” Карамзіна стала офіційною, вона визначила і до сьогодні визначає “коридор” мислення російських дослідників, а через їхні численні

⁷ В. Бузескул, *Візантологія та студії над слов'янським світом у Росії в XIX і на початку XX віку*. – Інститут рукопису НБУВ, ф. X, № 14521, арк. 5; Э. Винтер, ‘Ломоносов и Шлецер’ в М. В. Ломоносов, *Сборник статей и материалов* (Москва, Ленинград 1960), т. IV, с. 260–271.

⁸ *Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке*, сличенные, переведенные и объясненные А. Шлецером (Санкт-Петербург 1808).

⁹ В. Я. Петрухин, *Русь в IX–X веках...*, с. 21–22.

¹⁰ С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. V (Москва, Издание “Общественная польза” s. a.), ст. 849–850. Пор.: В. О. Ключевский, *Сочинения*, т. 8: *Исследования, рецензии, речи (1890–1905)* (Москва, Соцэжгиз 1959) 403–404, 407–411, 415.

¹¹ О. В. Творогов, ‘На ком были женаты Игорь и Всеволод Святославичи?’ (1993) 48 *Труды Отделения древнерусской литературы* 48–49.

¹² Н. М. Карамзин, *История государства российского: в 12 т.*, кн. 1-я, т. I–II, предисл., подгот. текста В. Б. Муравьева (Москва, Моск. рабочий; Слог 1993) 11–12, 20, 88, 91.

праці – вплинула і впливає на конструкти і західних дослідників. І попри всі деконструкти самого джерела – *Повісті временних літ*, наприклад, у працях А. Гіппіуса, І. Данилевського, В. Петрухіна, Є. Мельнікової, Т. Вілкул та інших дослідників, історіографічна схема в російській науці майже не знала деконструкції. І це при тому, що Н. Карамзін не був істориком, а саме офіційним історіографом, єдиним у своєму роді, який не писав історію, а створював офіційну схему російської історії, себто писав політичний трактат, а не науковий історичний твір.

З російської історіографії виходила й українська, яка, проте, вже в працях М. Грушевського відійшла від схеми Карамзіна-Погодіна. Схему М. Грушевського¹³ у 1920-ті роки підтримала й низка російських дослідників, наприклад Г. Вернадський, С. Платонов, М. Любавський та низка інших, однак після репресій 1930-х років школи Грушевського його схеми та концепції були фактично заборонені, що в історіографічному процесі частково зберігається й до сьогодні.

Власне, М. Грушевський одним із перших показав штучність прив'язки Рюрика до київської династії, яку вчений окреслює як Володимировичі¹⁴, що, проте, майже не знаходить відображення у сучасній українській і не лише українській історіографії.

Унікальність східноєвропейської історії доби Середньовіччя, як відомо, і визначалась правом однієї династії на владу, що визнавали й інші європейські володарі і що проявилось під час спроби утвердитись на княжому столі у Галичі вихідця з князівської династії – боярина Владислава Кормильчича, коли не лише у князівських руських колах, а й володарями сусідніх держав цей акт не був сприйнятий як легітимний: "...не есть лѣпо боариноу княжити в Галичи"¹⁵.

¹³ М. Грушевський, 'Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства' (1904), вып. I *Статті по славяноведению* 298–304. Останнє видання: М. С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань (Л., Світ 2002), т. 1: *Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)"* 75–82.

¹⁴ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. (К., Наукова думка 1992), т. 2, с. 3; М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. (К., Наукова думка 1993), т. 3, с. 156; М. С. Грушевський, 'Україна. Історія' в М. С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; гол. ред. П. Сохань (Л., Світ 2009), т. 11: *Серія "Історичні студії та розвідки (1917–1923)"*, с. 285; О. Маврін, 'Володимир Святий та його доба в оцінці Михайла Грушевського' в *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко*, від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко (К. 2011) 90.

¹⁵ *ПСРЛ*, т. II: *Ипатьевская летопись* (Москва, Языки русской культуры 1998), стб. 731.

Однак, щоб відповісти на питання про характер династії, її родоначальника, а отже, й її початкову генеалогію, потрібно повернутись до джерела – *Повісті временних літ*. І тут потрібно відмітити, що літописи були не стільки власне історичними творами як політичними, що переслідували конкретну мету – утвердження певної політичної ідеї чи доконаного факту, що досить переконливо показав О. Киричок¹⁶.

Безумовно, автор *Повісті временних літ*, як людина середньовічної доби, виходив з династичного принципу. Насамперед, одним із головних питань, яке він ставить до свого тексту, це показати, хто в Києві почав перше княжити¹⁷, і наводить легенду про князя Кия, Щека та Хорива, як доказ її реальності подає поїздку князя Кия в Царгород і прийом самим імператором, чого, в його очах, і було достатньо для легітимності князя, що дійсно відповідало політичним реаліям того часу. Проте, літописець залишає і легенду про Кия-перевізника, хоча і відмічає, що так говорять ті, хто не знає. Це була місцева – київська відповідь на поставлене питання: “и по сеи братьи почаша дѣржати родъ ихъ княжение в полахъ”¹⁸. До роду Києвичів інколи, наприклад Ян Длугош¹⁹, залучали й убитих Олегом Оскольда та Діра. Прикметно, що Києва легенда відсутня у Новгородському літописанні.

Проте, Нестор тут же подає й легенду про закликання варягів на чолі з Рюриком у Новгород²⁰ і намагається поєднати київські і новгородські легенди. Так, питання з Києвичами вирішується дуже просто – покликом на ніби то природне вимирання роду, однак складніше стоїть справа з реальними київськими володарями Олегом та Ігорем, історичність яких підтверджувалась реальними юридичними документами – договорами з Візантією. Власне, тут і виникли всі ті легендарні спроби поєднати Олега, Ігоря та Рюрика. Вже російські дослідники, наприклад, В. Петрухін та Є. Мельнікова, помітили штучність цієї схеми: “Об’єднання героїв різних, не пов’язаних між собою сказань за генеалогічним принципом, зображення Рюрика першим і єдиним законним володарем на Русі, родоначальником княжої династії, потребувало перетворення інших передань і породило суперечності на невідповідності в оповіді”²¹. Так, Є. Мельнікова припускає, що ідея виведення княжої династії від Рюрика була

Див.: М. С. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 3, с. 17–29.

¹⁶ О. Б. Киричок, *Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі дослідження писемної спадщини Київської Русі)* (К., Український Центр духовної культури 2016) 120 sq.

¹⁷ *ПСРЛ*, т. II, стб. 2.

¹⁸ *Ibid.*, стб. 8.

¹⁹ Н. И. Щавелева, *Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша. Текст, перевод, комментарий* (Москва 2004) 226, прим. 76.

²⁰ *ПСРЛ*, т. II, стб. 14–15.

²¹ Е. А. Мельникова, ‘Устная традиция в Повести временных лет: к вопросу о типах устных преданий’ в *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пацуто*, под ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой (Москва, Языки русской культуры 1999) 164.

актуальною для Києва в часи захоплення київського престолу Ярославом I та в часи Святослава Ігоревича²². При цьому, останньому вона була потрібна для обґрунтування легітимності приходу династії з півночі, першому ж – для легітимності походження від князя, влада якого спирається на суспільний договір з населенням, а не на право сили, завдяки якому Ярослав і здобув київський стіл, порушивши права старшого у роді Святополка. Проте сама історія боротьби за київський стіл по смерті Володимира Святого виходить далеко за рамки протистояння Ярослава та Святополка. Насамперед вона зводиться до позбавлення влади легітимного – визнаного самим Володимиром Великим Бориса, і лише по його смерті – до боротьби між Святополком та Ярославом. Вже так званий ряд Ярослава, відомий також у запису початку XII ст., показує відсутність легітимних не силових методів успадкування столу на той час. Тому поклики на якусь НЕ силову легітимність Мельнікової також видаються мало обґрунтованими. Легітимність сили у підкоренні території чи зайнятті чужого столу домінує упродовж усього X і навіть XI ст.

Однак, в іншому місці дослідниця, слідом за А. Логвиною та Ф. Успенським²³, цілком слушно наголошує на актуалізації цієї легенди князем-ізгоєм Ростиславом Володимировичем, який іменем Рюрик назвав свого сина²⁴. Проте, жодним чином не зрозуміло, як князь-ізгой з Тмутаракані таким чином міг тиснути на київського князя у відновленні власних прав і прав своїх дітей, як то стверджує московська дослідниця. Володимир Ярославич – батько Ростислава був князем новгородським, новгородською є й легенда про призначення Рюрика²⁵. Відтак, лише до новгородської практики і відновлення легітимності в Новгороді міг апелювати Ростислав, однак жодним чином не до Києва.

Виходячи з права сили неприйнятною є й ідея про актуальність Рюрикової легенди для Святослава. Літопис чітко наголошує на праві сили в часи Святослава. Так, Олег, Ігор і сам Святослав підкорюють племена винятково на праві військової сили. Неоднозначною є й сама династична ситуація на території, підконтрольній русам у X ст.

Так, уже так звані договори русі з Візантією 907, 911, 941 та 944 років спростовують існування централізованої держави на чолі з однією династією. Договір 911 р. охоплює низку князів на чолі з київським володарем Олегом. Як відмічено в договорі, він укладений від імені великого і світлого князя Олега та “соуть под роукою его свѣтлыхъ и великихъ князь”; у договорі Ігоря вже просто “Ѡ всакоѡ княжьѡ”²⁶. При цьому у договорі Олега князів набирається загалом двадцять два. Якщо ж врахувати, що в X–XI ст. у західних джерелах

²² Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия...*, с. 238–240.

²³ А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Op. cit.*, с. 15, прим. 11; 59.

²⁴ Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия...*, с. 236.

²⁵ А. А. Шахматов, *Сказание о призвании варягов* (Санкт-Петербург 1904) 27; А. А. Шахматов, *Разыскания о русских летописях* (Москва 2001) 211–215.

²⁶ *ПСРЛ*, т. I, стб. 33, 46–47.

князь передавався латинським терміном “rex” – “король”, то виходить, що під рукою київського князя перебуває 22 інших сюзерени, що є нісенітницею. Таке формулювання було потрібним винятково для того, щоб вписати руський конгломерат у типову формулу візантійського міждержавного договору і не більше. Так само у договорі Ігоря 944 р. числяться 24 князі.

З іншого боку, літопис зберіг імена інших князів і династій з-поза київської династії. Це Тур, очевидно з Турова, древлянський Мал і полоцький Рогволод²⁷, вбитий Володимиром Великим. Неоднозначною є й ситуація зі Свенельдом, який названий воеводою²⁸, однак який поводить себе як рівноправний київському володарю суверен, на що звернула увагу Г. Кисельова²⁹. Так, Свенельд самостійно підкорює племена, принаймні улічив і частину древлян³⁰, збирає данину на власну дружину, яка, до того ж, виявляється заможнішою за дружину ніби то сюзерена Свенельда – Ігоря, що, як відомо, й призвело до загибелі останнього. “Ркоша дружина Игореві. втроци Свѣндлѣжи изовдѣлѣса суть вружѣмь и порты, а мы нази. и поиди княже с нами в дань, да и ты добудешь и мы”³¹. Свенельд спокійно залишає свого ніби то сюзерена Святослава на Білоозері, де Святослав і загинув у бою з печенігами, і при цьому не несе жодних санкцій за свою дію чи бездіяльність. Відтак, Г. Кисельова приходить до висновку, що “Свенельд був удільним королем-князем древлянським та углицьким, що вступив у військовий альянс з князем Ігорем для оборони Русі від хазар і печенігів. Але пізніше він очевидно зрозумів потребу єднання Русі, тому після Древлянської війни не порушив альянс з Рюрикovichами”³². Проте останній тезі суперечить історія з сином Свенельда – Лотом, який також поводить себе як незалежний суверен³³. Таким чином, на середину X ст. у Середньому Придніпров’ї існував своєрідний конгломерат русько-варязьких дружин, найбільшими з яких і були загопи Ігоря та Олега, що певним чином підтверджується й повідомленнями Лева Диякона³⁴. Лише по загибелі Ігоря у поході по древлянську данину починається процес консолідації варязьких конунгів навколо Києва, навколо войовничого сина Ігоря Святослава і саме з цього часу Київська держава починає набувати територіального змісту³⁵.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стб. 43–44, 63–64.

²⁸ *Ibid.*, стб. 43.

²⁹ Г. Н. КИСЕЛОВА, ‘Киевский воевода Свенельд’ (2006) 2 *Вопросы истории* 153–156.

³⁰ ПСРЛ, т. III: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (Москва, Языки русской культуры 2000) 109.

³¹ ПСРЛ, т. II, стб. 42–43.

³² Г. Н. КИСЕЛОВА, *Op. cit.*, с. 155.

³³ ПСРЛ, т. II, стб. 62.

³⁴ LEONIS DIACONI *Historiae libri decem*, edition Emendatior et Copiosior, Consilio V. G. NIEBUHRII (Bonnae, Impensis Ed. Weberi 1828) 135.4, 149.2.

³⁵ Д. Гордієнко, ‘Володимир Святий – творець першої Української держави’ в *Святий рівноапостольний Володимир – творець Української Держави: Збірник*, [під ред. д. богосл. н., проф., митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка), д. іст. н. Г. В. Папакіна та ін.] (К. 2015) 95.

Таким чином, за джерелами, за *Повістю временних літ*, до правління Володимира Великого, до його походу на Полоцьк і вбивство Рогволода, на території, підконтрольній русам, можна говорити про кілька незалежних династій, які об'єднували зусилля лише в поході на Візантію, під загальним командуванням київського володаря, як володаря збірного пункту флотилії русів. Державотворчий процес на територіях, підконтрольних русам, закінчився за Володимира Святого, якого М. Грушевський і проголошує творцем першої Української держави³⁶. За Володимира зі сторінок літописів зникають усі роди, окрім київського правлячого роду. Таким чином саме Володимир запровадив династичний принцип влади, ствердивши, що лише “династія Володимира має монополію, виключне право князювання в землях його держави, що всі землі Володимирової держави – то отчина Володимирової династії”³⁷.

Здавалося б, що власне М. Грушевський і мав рацію, окреслюючи династію як Володимировичі. Проте і цей конструкт у чистому вигляді не грає. Знову ж на заваді стає суто публіцистична – політична схема Карамзіна. Однак, як відмічав ще Д. Багалій³⁸, головна помилка Карамзіна полягала в тому, що він сучасні йому реалії переносив на події тисячолітньої давнини. Погляд на Київську Русь як на єдину, цілісну державу, об'єднану однією династією, як відомо, теж концепт Карамзіна і теж не відповідає історичній дійсності. Навіть так звані українські князівства не творили політичної єдності в по-Володимировій добі. Окрім міжусобиці за київський престол між синами Володимира, маємо боротьбу між Мстиславом Хоробрим та Ярославом Мудрим, яку останній програв, і на короткий проміжок часу, очевидно, Київ був у залежності від Чернігова і, ймовірно, виплачував Чернігову навіть якусь данину. І в подальшому Чернігів та Галич часто виступають політичними антагоністами Києва і союзниками між собою, натомість Волинь, яка до об'єднання її з Галичем за Романа залишається у складі київського князівства, є антагоністом Галича, і лише за Романовичів творить одну політичну цілість з Галичем, відому в історіографії як Галицько-Волинське князівство.

Однак, на цьому всьому просторі панує династія, яка між собою й оспорує першість права на той чи той престол/уділ і не допускає інших володарів на територію, підкорену династією, і спільним предком династії є Володимир Святий.

³⁶ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, с. 478.

³⁷ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, с. 534; М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. (К., Наукова думка 1996), т. 9, кн. 1, с. 474, 729, 757; пор. А. В. Назаренко, ‘Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.)’ (1985) *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования* (Москва 1986) 149–157.

³⁸ Д. Багалей, *Удельный период и его изучение* (К. 1883) 4–5.

Та чи був Володимир нащадком Рюрика Новгородського? За *Повістю временних літ* – так, і ця генеалогія починається власне легендою з закликання варягів. Чи це легенда, чи дійсний факт, що зберігся в народному переданні, – наразі неважливо. Епізод запрошення Рюрика з родом своїм на княжіння – це епізод Новгородської історії, незалежно від того чи дійсно він відбувся³⁹, чи це лише усна династична легенда⁴⁰. Щодо правителів Кисва Х ст. впевнено можна говорити про Олега, Ігоря та Святослава, існування яких як київських володарів підтверджується й візантійськими джерелами. Ігоря – як діда Володимира, знає й митрополит Іларіон, який у своєму відомому *Слові про Закон і Благодать* саме до Ігоря старого доводить генеалогію Володимира: “Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей... великааго кагана нашеа земли, Володимера, вьнѣжа старааго Игоря, сына же славнааго Святослава...”⁴¹. Митрополит Іларіон відображає саме київську традицію і його твір наближений у часі до життя й правління Володимира⁴². Однак, Іларіон, як і візантійські джерела чи якісь інші сучасні джерела нічого не говорить про батька Ігоря. Не знає Рюрика в генеалогії й автор пам’яті і похвали князю руському Володимиру Яков Мніх, найдавніший список твору якого датується аж XV ст.⁴³: “Просвети благодать Божиа сердце князю русскому Володимеру, сыну Святославиу внуку Игореву”⁴⁴. Відтак відсутність Рюрика у генеалогії Володимира, як її подають митрополит Іларіон та Яков Мніх, для польського історика Г. Ловмянського є достатньою підставою, щоб відкинути генеалогічний зв’язок Рюрика з відомою правлячою київською династією⁴⁵. До подібних висновків прийшов і М. Тихомиров⁴⁶. Відтак, за А. Литвиною та Б. Успенським⁴⁷, саме *Олег* для київської династії може бути названо родовим іменем, хоча належність Олега до династії, його спорідненість з Рюриком/Ігорем – також гостродискусійне питання в медієвістиці⁴⁸.

³⁹ Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия...*, с. 188.

⁴⁰ Е. А. Рьдзевская, *Древняя Русь и Скандинавия. IX–XIV вв.* (Москва 1978) 168–169.

⁴¹ Иларион, *Слово о законе и благодати*, публ. А. М. Молдаван (К., Наукова думка 1984) 91.

⁴² Особисто я підтримую концепцію Н. Нікітенко про написання *Слова* в 1022 році: Н. Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика* (К., Изд-ий дом “Слово”) 293–297.

⁴³ С. А. Богуславский, *К литературной истории “Памяти и похвалы” князю Владимиру* (Ленинград 1925) 142, 152.

⁴⁴ А. А. Зимин, ‘Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку’ (1963) 37 *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР* 67–72.

⁴⁵ Х. Ловмянський, *Русь и норманны*, пер. с польск.; вст. статья В. Т. Пашуто; ред.: В. Т. Пашуто, В. Л. Янина, Е. А. Мельниковой (Москва, Прогресс 1985) 127.

⁴⁶ М. Н. Тихомиров, ‘Происхождение названия «Русь» и «Русская земля» в Русское летописание (Москва 1979) 35.

⁴⁷ А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Op. cit.*, с. 46.

⁴⁸ Див.: Л. Войтович, *Op. cit.*, с. 203–210.

Повість временних літ, далі *Новгородський четвертий літопис* та низка інших літописів намагаються в різний спосіб поєднати Рюрика, Ігоря та реального тогочасного володаря Олега. При цьому сходяться в тому, що Ігор був сином Рюрика, варіанти належать до його відношення до Олега. Так, *Повість временних літ* згадує про Ігоря у контексті смерті Рюрика: “Оумѣршю же Рюрикови предасть княженіе свое Сѣлгови. ѿ рада ему суща. вѣдавъ ему на руцѣ сына своего Игоря. баше бо молодъ велми”⁴⁹. Натомість Новгородський перший літопис уперше згадує про Ігоря після смерті Синеуса та Трувора, коли Рюрик “нача владѣти единъ. И роди сынъ, и нарече имя ему Игорь. И възростъшю же ему, Игорю, и бысть храборъ и мудръ. И бысть у него воевода, именемъ Олегъ, муж мудръ и храборъ”⁵⁰. Натомість Новгородський IV літопис знову прив’язує згадку про Ігоря до смерті Рюрика: “Оумре Рюрикъ, княживъ лѣтъ 17, и предасть княженіе свое Олговѣ, понеже отъ рода ему своему суща, и вда ему сынъ свои на руцѣ, Игоря малаго; бѣ дѣтескъ велми”⁵¹. Така варіативність може промовляти лише про те, що зв’язок Ігоря та Олега з Рюриком не був відображений навіть в усній традиції і це лише зусилля книжника поєднати реального київського князя з легендарним Рюриком. На пізнє походження “зв’язку” Рюрика та Ігоря вказує місце Ігоря в усній традиції, що покладена в основу ‘Сказання’ про перших руських князів⁵², в якому з Ігорем пов’язані лише два епічні сюжети: невдалий похід на Царгород та його смерть підчас збирання данини з деревлян. Так само О. Шахматов наголошував на вторинності включення Ігоря в оповідання про захоплення Києва Олегом⁵³. Відтак, як підсумовує Є. Мельникова, “в усній традиції, що була використана літописцями XI ст. для реконструкції ранньої історії Русі, існували три незалежні групи історичних переказів: новгородська, героєм якої був Рюрик; новгородсько-київська, в якій більшість сюжетів була пов’язана з Києвом та іменем Олега, і, власне, київська (південноруська) про Ігоря”⁵⁴.

З іншого боку, за політичною традицією династії, як ми її знаємо, князь садовив свого сина у підкорене місто, яке при цьому ще й сплачувало на його користь данину. До середини XI ст. у джерелах чітко зафіксована сплата данини Новгородом Києву. У системі посідання столів до другої половини XI ст. князя в Новгород садовить винятково київський князь, що й відображає реальність підкорення саме Києвом Новгорода, а не навпаки⁵⁵. У вітчизняних джерелах першою практикою посадження Києвом свого князя в Новгород є

⁴⁹ ПСРЛ, т. I, стб. 22; ПСРЛ, т. II, стб. 16.

⁵⁰ ПСРЛ, т. III, 107.

⁵¹ ПСРЛ, т. IV, ч. 1: *Новгородская четвертая летопись* (Петроград 1915) 13. Пор.: ПСРЛ, т. V: *Софийская первая летопись*, изд-е 2-е, вып. I (Ленинград 1925) 12–13.

⁵² Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия...*, с. 234–235.

⁵³ А. А. Шахматов, *Разыскания о русских летописях*, с. 389–390.

⁵⁴ Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия...*, с. 236.

⁵⁵ Пор.: М. С. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 1, с. 421–422.

посадження на новгородський престол Володимира Святославом⁵⁶. При цьому епізод обрамлений у нібито прохання самих новгородців дати їм князя, до того ж молодшого. Проте, літопис не зафіксував народження синів Святослава, відтак їх старшинство також може бути побудовою літописця, а не реальним станом речей. Також Константин Порфирогенет у *De administrando imperio* говорить, що в Новгороді сидить Святослав – син Ігоря⁵⁷. Таким чином, Святослав, посадивши Володимира в Новгороді, не так задовольняв прохання новгородців, як слідував політиці батька, що забезпечувала підпорядкування Новгороду Києву. За *Повістю временних літ*, підпорядкував Новгород Києву і наклав на нього дань ще Олег⁵⁸. Звідси, очевидно, й ті елементи “південно-руської” мови у мові новгородських словен, навіть у назві озера “Ільмень”⁵⁹.

Саме на X ст. і припадає об’єднання півночі та півдня. Якщо для Константина Порфирогенета вони поєднані владою київського князя та його намісника – сина в Новгороді, то за арабськими джерелами того ж часу – це різні політичні утворення, так звані “Куявія” та “Славія”, за аль-Істахрі та Ібн Хаукалем⁶⁰. За підрахунками Є. Мельникової, відстань між цими двома центрами складає 800 кілометрів⁶¹. Враховуючи ж транспортну інфраструктуру того часу, про якусь більш-менш єдність на середину X ст. говорити не доводиться. За старинами навіть дорога з Києва до Чернігова була сповнена небезпек і розбійників, від яких її мав очистити Ілля Муромець.

Як відомо, літописець, автор *Повісті временних літ*, зосереджує свою увагу навколо Києва, Чернігова та Переяслава. Відтак постає питання, коли ж постала потреба увести в київську політичну мітологему новгородську легенду? Як було зазначено, російська дослідниця Є. Мельникова, таким моментом вважає або прихід до влади Святослава, або ж Ярослава I, що, як було вище зазначено, не може бути прийнятним через відсутність ідеї легітимності влади поза грубою силою, звісно ж, за допомогою небесних сил.

Ідея легітимності влади та пов’язана з нею політична колізія виникла в другій половині XI ст. і безпосередньою підставою для її вирішення послужила боротьба за право на владу Ростиславичів та Ольговичів. Ця колізія,

⁵⁶ ПСРЛ, т. II, стб. 57.

⁵⁷ Константин Багрянородный, *Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий*, под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева (Москва, Наука 1991) 44/45.

⁵⁸ ПСРЛ, т. II, стб. 17.

⁵⁹ Див.: Н. В. Горяев, *Сравнительный этимологический словарь русского языка* (Тифлис 1896) 122, 187.

⁶⁰ А. П. Новосельцев, ‘Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.’ (1998) *Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования* (Москва 2000) 264–323; И. Г. Коновалова, ‘Восточные источники’ в *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Е. А. Мельниковой (Москва, Русский Фонд содействия образованию и науке 2015) 206–210.

⁶¹ Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия...*, с. 105.

як відомо, була темою Любецького з'їзду князів 1097 року⁶². Одним з найважливіших рішень з'їзду було врегулювання престолонаслідування, установлення так званого вотчинного права володіння. За *Повістю временних літ*, ініціатором з'їзду був Володимир Мономах. Однак саме Мономах став одним із перших порушників рішень з'їзду, коли 1113 року захопив владу в Києві, а згодом передав її своєму синові Мстиславу⁶³, який також не мав права на київський престол і походив саме з Новгорода. При цьому, в історіографії вже неодноразово наголошувалось, що відома редакція *Повісті временних літ* є редакцією Володимира Мономаха та Мстислава⁶⁴. Прикметно, що й ім'я Рюрик, як було згадано, з'являється у представників династії, пов'язаної своїм правлінням з Новгородом. Так, уперше цим іменем названо онука Володимира Ярославича – князя Новгородського – Рюрика Ростиславича (помер у 1092 р.), який після тмутараканського ізгойства став князем Перемишльським, та онука власне Мстислава Володимировича – Рюрика Ростиславича (пом. у 1212 р.). Можна цілком погодитись з І. Шаскольським, що саме в цей час і був сконструйований у київському літописі сюжет з призначенням Рюрика з родом⁶⁵. До середини ж XI ст. якщо й побутувала легенда про покликання Рюрика, то лише як про володаря Поволхов'я та Приільмення, а не засновника князівської династії⁶⁶. Натомість узурпатори Володимир Мономах та його син Мстислав через книжну, писемну фіксацію Рюрикової легенди прагнули “увіковічити владу і певний політичний устрій, затвердити їх спадковість і власну політичну правоту назавжди”⁶⁷.

Володимир Мономах – син візантійки Марії Мономах сприйняв і візантійські ідеї монархічної влади, що чітко вирізняло візантійську політичну модель з-поміж інших у середньовічній Європі⁶⁸. Саме Мономах найпоспідовніше втілював ідею автократії, єдиної держави з єдиним володарем на чолі. Вплив візантійських політичних ідей прослідковується в *Повчанні Мономаха*⁶⁹, та в адресованому Мономаху “Посланні” митрополита Никифора, який, будучи

⁶² ПСРЛ, т. II, стб. 230–231.

⁶³ *Ibid.*, стб. 275–276, 289.

⁶⁴ А. А. Шахматов, *Разыскания о русских летописях*, с. 136–187; В. Я. Петрухин, *Русь в IX–X веках..*, с. 135.

⁶⁵ И. П. Шаскольский, *Норманская теория в современной буржуазной наук* (Москва; Ленинград 1965) 9.

⁶⁶ Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия..*, с. 215–216.

⁶⁷ О. Б. Киричок, *Op. cit.*, с. 58.

⁶⁸ З. В. Удальцова, Л. А. Котельникова, ‘Власть и авторитет в средние века’ (1986) 47 *Византийский временник* 5.

⁶⁹ Перегук з “Повчанням” Василя I своєму синові Леву: В. І. Сулима, ‘Володимира Мономаха «Повчання»’ в *Історія української літератури*, т. I: *Давня література (X – перша половина XVI ст.)*, наук. ред. Ю. Пелешенко, М. Сулима (К., Наукова думка 2014) 387–388.

сам візантійцем, главою ледь не всіх християн проголошує не візантійського імператора, а київського князя Володимира Мономаха⁷⁰.

Політику батька намагався продовжувати Мстислав. Саме Мстислав здійснив спробу підкорити власній владі й династію Ізяславичів, суверенність яких з часів Володимира Великого не піддавалась сумніву. Однак арешт половецьких князів і намагання анексії білоруських земель зазнали невдачі, земля не прийняла представників династії Ярослава і повна політична незалежність Полоцька на той час була збережена⁷¹.

Проте і сам Мстислав потребував легітимізації в Києві. Якщо Мономах міг апелювати до права сили, можливо й прихованої партії прихильників у Києві (“и послашася паки кияне к Володимеру глюче. поиди кнаже Киеву”⁷²), то Мстислав не мав тієї підтримки, що й покажуть події по його смерті. Мстислав прийшов у Київ безпосередньо з Білгорода, в який був переведений батьком з Новгороду, черговий раз порушивши договір, на цей раз з новгородцями, хоча формально залишався і князем новгородським. З іншого боку, Мстислав, будучи одруженим зі шведською принцесою Христиною, був і тісно пов’язаний з варягами. Таким чином, саме Мстислав потребував новгородського прецеденту для своєї легітимізації, для чого, очевидно, і був уведений у літопис незграбний конструкт генеалогії Рюриковичів. Про те, що саме за Мстислава була уведена ця легенда в початкову історію руської землі, промовляє одна “описка” легенди про призвання варягів. Як відомо, Мстислав-Гаральд був сином Володимира Мономаха та англійської принцеси Гіти⁷³ – доньки останнього англо-саксонського короля Гаральда, який загинув у битві з Вільгельмом Завойовником 1066 року при Гастінгсі. В оточенні Мстислава очевидно були присутні й англосакси, які з ним прийшли й до Києва і також потребували певної легітимізації. Таким чином, літописець, характеризуючи закликаних варягів, до їх числа відносить і англійців, що, очевидно, для самих англійців мало б бути когнітивним дисонансом, на що звернув увагу В. Петрухін⁷⁴: “...сіце бо звахуть. ты варяги русь, ѡко се друзии зовутся свеє, друзии же оурмани, *англьяне*, инѣи и готе, тако и си ркоша”⁷⁵. Однак ця свідомо описка й промовляє про наявність в оточенні замовника літопису англійців, які в Києві могли бути лише в часі Володимира Мономаха та Мстислава. Відтак, введення до літопису легенди про закликання варягів, про походження київської династії від Рюрика мало легітимізувати право на

⁷⁰ О. Б. Киричок, *Op. cit.*, с. 231.

⁷¹ *ПСРЛ*, т. II, стб. 303; М. С. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 2, с. 124; В. В. Долгов, ‘Мстислав Великий’ (2018) 4 *Вопросы истории* 42–43.

⁷² *ПСРЛ*, т. II, стб. 276.

⁷³ В. В. Долгов, *Op. cit.*, с. 27.

⁷⁴ В. Я. Петрухін, *Русь в IX–X веках...*, с. 135.

⁷⁵ *ПСРЛ*, т. II, стб. 14.

княжіння не Ігоря⁷⁶, а Володимира Мономаха та його сина – Мстислава/Гарольда, які, порушивши Любецький договір, прийшли в Київ як узурпатори і потребували легітимності. Прикметно, що епізод захоплення влади в Києві Володимиром Мономахом обрамлений у заклик самих киян, які також, як і при заклику Рюрика, апелюють до потреби навести лад: “свькоупивъше съа вси людие, паче же большии и нарочитии моужи, шедъше причтъмъ всѣхъ людии и моляхоу Володимира, да въшедъ оуставить крамолоу соущюю в людъхъ”⁷⁷.

Однак минуло не одне століття, доки в політичній свідомості князівської династії утвердилась думка про походження династії від Рюрика. Для наукової ж історіографії окреслювати династію як Рюриковичі видається некоректним. Проте й означення її як Володимировичі – запропоноване М. Грушевським, хоча і має всі історичні підстави, у строгому значенні теж не відповідає дійсності, позаяк Володимир Великий є родоначальником двох абсолютно політично незалежних династій – Ізяславичів та Ярославичів. Однак, в окресі всієї східноєвропейської історії династія може бути визначена винятково як Володимировичі.

Питання династії, її імені – це лише одна з історіографічних проблем історії Східної Європи. До інших подібних конструктів/мітів належить міт Русі як якогось єдиного політичного простору, взагалі самих русів, міт Києва як столиці всієї уявної держави, міт єдиного “давньоруського” народу, міт єдиної мови, культури, етносу тощо. Як власне, і міт про прихід варягів у середнє Придніпров’я з півночі, з Ладоги тощо.

Приклад династії ж показує нагальну потребу повернення в дослідженнях до джерела, деконструкт джерела має бути продовжений у деконструкції історіографії. Медієвістика має відійти від історіографічних побудов та офіційних, політичних схем, покликаних ствердити російську державність. Лише на основі критичного аналізу джерел, що охоплюють максимально широке коло писемних пам’яток, залучення епіграфічних пам’яток, джерел іноземного походження, речових та іконографічних матеріалів можливе творення суто наукових історичних схем, розвиток медієвістики, зокрема української. Безумовно, стаття не претендує на остаточне вирішення питання про походження київської правлячої династії, а лише пропонує дещо інакше прочитання повідомлень “традиційних” джерел – літописів. Залучення нових матеріалів, як і застосування нових дослідницьких методик може суттєво скорегувати висновки, або ж, навпаки, їх підтвердити.

⁷⁶ Е. А. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия...*, с. 240.

⁷⁷ *Успенский сборник XII–XIII вв.*, изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; под ред. С. И. Коткова (Москва, Наука 1971).